

Rifâ'a Râfi'î et-Tahtâvî ve Modern Arap Edebiyat Dilinin Leksikolojik Gelişimine Katkısı*

Muhammed Sawaie*

Çev.: Şener Şahin

Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Bu makale, 19. yüzyıl Arap rönesansı sürecinde, Batı terminolojisinin hücumu neticesinde Arap toplumunun karşılaştığı dilsel açmazlara çözüm arayan bir Arap entelektüelin, Rifâ'a Râfi'î et-Tahtâvî'nin ortaya koyduğu stratejileri ele alıp incelemektedir. Ayrıca onun, Batının teknolojik ve kültürel ürünlerini yeniden adlandırmak, ve 1826-1831 yılları arasında Paris'teki -ve sonrasında Mısır'daki- ikameti sırasında âşinâlık kazandığı bir takım fikirleri dile getirmek için başvurduğu "uygun terminoloji oluşturma" çabasına dikkat çekmektedir.

Abstract

Rifâ'a Râfi'î et-Tahtâvî and His Contribution to the Lexical Development of Modern Literary Arabic

This article survey and discuss strategies devised by one Arab intellectual, Rifâ'a Râfi'î et-Tahtâvî, to deal with the linguistic

* (Çev.) Bu yazı, *International Journal of MIDDLE EAST STUDIES* adlı derginin 395-410 sayfaları arasında yer alan *Rifâ'a Râfi'î et-Tahtâvî and His Contribution to the Lexical Development of Modern Literary Arabic* adlı makalesinin tercümesidir (Cambridge University Press, Ağustos, 2000, Cilt:32, No:3)

** Muhammed Sawaie, Virginia Üniversitesinde, *Orta Doğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü*'nde görev yapmaktadır.

dilemmas that faced his society as a result of the influx of Western terminology during the Arab renaissance of the 19th century. It also explores his search for appropriate Arabic terminology to denote Western technological and cultural materials and to express ideas with which he had become familiar through his residence in Paris between 1826 and 1831.

Anahtar Kelimeler: et-Tahtâvî, Lexical Development, Arabic Terminology

Key Words: et-Tahtâvî, Leksikolojik Gelişme, Arap Terminolojisi

19. yüzyılda, Avrupa, Doğu Arap Dünyası üzerinde hissedilir derecede bir etkiye sahipti. Bu dönemde Arapça konuşan bölgeler Batı ile yakın bir temas halinde bulunuyorlardı. Bu temas, hem askeri müdâhaleler (örneğin, 1798-1801 yılları arasında Fransızların, 1882'de İngilizlerin Mısır'a müdâhalesinde olduğu gibi) hem de kurumsal nüfuz aracılığıyla (örneğin, 1800'lü yıllarda Hıristiyan misyonerler tarafından batı tarzındaki okulların ve yüksek eğitim kurumlarının faaliyete geçirilmesi yoluyla ki, bunlardan ikisi 1866'da Suriye'de açılan Protestan Koleji -bugünkü adıyla Beyrut Amerikan Üniversitesi- ve diğeri yine Beyrut'ta 1874'te öğretime başlayan St. Joseph Üniversitesidir) gerçekleşmekteydi.

19. yüzyılda, Doğu Arap Dünyası üzerindeki bu karşı konmaz Avrupa etkisi, kültürel ve linguistik açıdan birtakım kimlik bunalımlarına neden oldu. 1805'ten 1848'ya kadar Mısır'da idareyi elinde bulunduran Mehmed Ali; üniversitelerinde ve teknik kurumlarında eğitim almaları için, İtalya, Avusturya ve Fransa gibi Batı ülkelerine gruplar halinde öğrenciler yolladı. Mısır'da ise, Batı dilleriyle öğretim yapan okullar açtırdı, İtalyanca ve Fransızca bilimsel kaynakların önce Türkçe'ye daha sonra da Arapça'ya yapılacak olan tercüme için maddi destek sağladı; bu sayede mühendisliğin, askerlik sanatının ve tarımın çeşitli branşlarına dair yeni disiplinlerden yararlanılmasını kolaylaştırdı. 1822'de, Kahire'nin Bulak bölgesinde bir matbaa kurdu¹. O tarihten itibaren, "theatre" (*tiyâtrû*), "journal" (*curnâî*), "the post" (*el-busta*) ve "politics" (*el-*

¹ *Matbaatu sâhibi's-seâde* olarak da adlandırılan Bulak Matbaası, 1819 veya 1820'de kurulmuş, ancak 1822 senesine kadar işlevsel olamamıştır. Emin Sami Paşa, kuruluş tarihi olarak 1821 tarihinden söz eder: Takvîmu'n-Nîl (Kahire, Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye, 1928), 2:578. Daha detaylı değerlendirmeler için bkz. İbrahim Abdu, *Târîhu'l-vekâii'l-Mısriyye* (Kahire, Bulak Matbaası, 1942), 7; Cemaledin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-terceme ve'l-hareketi's-sekâfiyye fî asri Mehmed Ali* (Kahire, Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1951), 195-97.

bulitkâ) gibi Avrupâi terimlerin Arapça versiyonları, Arapçayı kullanan ülkelerde, Batıya ait kurumların ve teknolojinin doğuşunun bir işaretiydi, ve bu gibi terimler yazarlar tarafından benimsenerek kullanılmaya başlandı. Avrupa'nın, Doğu Arap dünyası ile temâsının bir neticesi olan kültürel, siyâsi, askerî, teknolojik değişimlerle, bunlara eşlik eden kurumsal değişiklikler, özellikle leksikolojik bakımdan, Arap dilinin gelişiminde ciddi bir dönemeci temsil ediyordu. Bununla birlikte, dil meselelerine olan ilgi, 19. yüzyıl Arap rönesansı (nahda) için de hayâtî bir öneme sahipti. Arap yazarları, entelektüelleri ve Rifâ'a Râfiî et-Tahtâvî (1801-1873), Ahmed Fâris eş-Şidyâk (1804-1887), Nâsif el-Yâzicî (1800-1871), Butrus el-Bustânî (1819-1883) gibi çevirmenler, kendi edebi ve linguistik miraslarına eğilerek, Arap dilinin konularını tartışmaya başladılar. Burada adları sayılan ve sayılmayan yazarlar, yalnızca Batı toplumlarının kültürüne tercüman olmakla kalmayıp, Arap dilinin “*kendine özgü (internal)*” sorunlarını da ele aldılar. Arapça öğrenimini kolaylaştırmak, geleneksel dil öğrenme yöntemleri önündeki güçlükleri ortadan kaldırmak ve Arap edebiyatı geleneğinde yepyeni bir bilinç oluşturmak amacıyla gramer kitapları kaleme alıp diğer edebi metinleri de derleme yoluna gittiler. Yine bu entelektüel çevre, kendi insanların ihtiyaçlarına cevap vermek üzere küçük ya da büyük hacimli sözlükler hazırlama işiyle de meşgul oldular².

Bu makalede ben, 19. yüzyıl Arap rönesansı sürecinde, Batı terminolojisinin hücumu neticesinde Arap toplumunun karşılaştığı dilsel açmazlara çözüm arayan bir Arap entelektüelin ortaya koyduğu stratejileri ele alıp inceleyeceğim. Özellikle de, Rifâ'a Râfiî et-Tahtâvî'nin, Batının teknolojik ve kültürel ürünlerini yeniden adlandırmak, ve 1826-1831 yılları arasında Paris'teki -ve sonrasında Mısır'daki- ikameti sırasında âşinâlık kazandığı bir takım fikirleri dile getirmek için başvurduğu “*uygun terminoloji oluşturma*” çabasına dikkat çekeceğim. Bu ve bunun gibi sorunlar, et-Tahtâvî'nin -ilk defa 1834'te Bulak'ta basılan- detaylı ve betimleyici kitabı *Tahlîsu'l-ibriz fî telhîs-i Bârîz*³ adlı eserinde net biçimde görünmektedir. Bu arada, et-

² et-Tahtâvî'nin, *et-Tuhfetu'l-mektebiyye li takrîbi'l-lugati'l-Arabîyye* (1868), Şidyak'ın *Gunyetu't-tâlib ve munyetu'r-râgîb fî's-sarf ve'n-nahv ve hurûfî'l-meânî* (1871); ve Nâsif el-Yazicî'nin *Faslu'l-hitâb fî usûli lugati'l-Arab* (1854). Butrus el-Bustânî'nin *Muhîtu'l-muhît* (1869-1870) ve eş-Şidyak'ın *el-Câsus ale'l-kâmûs* (1881).

³ *Tahlîs, ed-Divânu'n-nefîs bi iwâni Bâris* adıyla daha az bilinmekte, bazen *Rihletu's-şeyh Rifâ'a et-Tahtâvî* olarak adlandırılmakta, bazı Arap yazarlar tarafından da *Rihle* olarak kısaltılmaktadır. 1834'teki ilk baskısından sonra bu kitabın bir çok baskısı yapıldı. Popülerliği sebebiyle, Rüstem Efendi Bâsim tarafından Osmanlıca'ya tercüme edilmiş ve 1839'da Bulak Matbaası'nda basılmıştır.

Tahtâvî'nin *Tahlîs* adlı eseri ile tercüme konusunu işlediği çalışmasının aynı dönemde kaleme alındığına işaret etmek gerekir. Bu bize, henüz *Tahlîs* adlı eserinin telifi sırasında, birtakım linguistik konuların et-Tahtâvî'nin zihnini meşgul ettiğini göstermektedir. Bu çalışmasında et-Tahtâvî, günlük Paris yaşamından betimlemeler sunmakta, Fransız medeniyetine ait görüntüleri; idari, sosyal ve siyasal kurumları ve o güne kadar kendisinin meçhulü durumundaki çeşitli bilim dallarını anlatmaktadır⁴. Genel olarak dilin yapısıyla ilgili, veya Arapça'ya ya da Fransızca'ya özgü, veyahut da yabancı dil öğretimi konusundaki yorumlara dair linguistik bahislere bütün bir *Tahlîs* boyunca rastlanmaktadır⁵. et-Tahtâvî'nin, Batılı bilimlere ve kültürel hususlara dair uygun bir Arapça lügat oluşturma noktasında karşılaştığı güçlükler bu çalışma ile ilgili olduğundan, burada şu sorulara yanıt aramaya çalışacağım: Acaba et-Tahtâvî, Avrupâi özellikle de Fransızca terimleri çevirirken karşılaştığı güçlükleri nasıl aşmıştır? Bu çabasında hangi modelleri kendisine örnek almıştır?

Bu makalede *Tahlîs*'e yapılacak bütün göndermelerde, *el-Amâlu'l-kâmîle li Rifâ'a Râfi'i et-Tahtâvî* (Beyrut, Muessesetu'l-Arabiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1973), c.22 kapsamında bulunan bu kitap esas alınacaktır.

et-Tahtâvî, *Tahlîs*'i, *makale* olarak adlandırdığı altı bölüme ayırmıştır. Her bir makale de, *fasl* adındaki daha alt bölümlere ayrılır. Ayrıca, bir önsöz (*hutbe*), bir giriş (*mukaddime*) ve bir de sonuç (*hatime*) bulunmaktadır. *Mukaddime* de bölümlere (*bab*) ayrılmaktadır. *Tahlîs*'ten iktibasta bulunurken, Tahtâvî'nin kendi terimlerini, yani; *makale*, *fasl*, ve *mukaddime* sözcüklerini ve yine ona ait numaralandırma sistemini kullanacağız.

- ⁴ Çeşitli Fransız kurumlarına dair birkaç örnek -ama hepsi bunlarla sınırlı değil- şunlardır: akademik kuruluşlar, tiyatro, Fransız hükümet sistemi, hukuk, kütüphaneler, müzeler; ve de Fransız toplumunda kadının rolü ve 1830 Fransız devrimi gibi önemli ve ilginç hadiseler.
- ⁵ et-Tahtâvî Fransa'ya, 1826 senesinde, Fransızcası olmadığı halde gelmişti. *Tahlîs*'te, bu dili öğrenme hususundaki vazife aşkını kısmen detaylarıyla anlatmaktadır. Bu tecrübeler, belirleyebildiğimiz kadarıyla, Mısır'dan ayrılmadan önce herhangi bir batı dilinde öğrenim görmemiş olan yazarın gözünü korkutmuş olmalıdır. Onun bildiği yegâne öğretim yöntemi, "Köy Kur'an Okullarında (Kuttâb)" başvurulan geleneksel öğretim usulleriyle, daha sonraki yıllarda, Kahire'deki Ezher camiinde yüzlerce yıldır kullanılagelmekte olan Arapça öğrenme usullerinden ibaretti. Eş-Şeyyâl, *Târihu't-terceme*'sinde (s.120), et-Tahtâvî'nin Ezher'e 1817'de geldiğinden ve burada 5 yıl kaldığından söz etmektedir. Ahmed Ahmed Bedevî ise, *Rifâ'a Râfi'i et-Tahtâvî* adlı eserinde (2. baskı, Kahire, Lecnetu'l-beyan ve'l-arabi, s.15) et-Tahtâvî'nin Kahire'ye 1817'de, Ezher'deki öğretim yılının ortalarında geldiğini kaydetmektedir. (buna göre) et-Tahtâvî, resmen, bir sonraki yıl, yani 1818'de öğrenci olmuştur. Ahmed Bedevi, aynı eserinin 15. sayfasında ise, Ezher'de 6 yıl kaldığından, ve bu sürenin son iki yılında orada ders verdiğinden bahsetmektedir. Ayrıca, Salih Mecdi, *Hulyetu'l-izmân fi menâkibi hâdimi vatan: Sîretu et- Rifâ'a Râfi'i Tahtâvî* (ed. Cemaluddin eş-Şeyyâl; Kahire, Mustafa el-Bâb el-Halebî & Sons, 1958, s.29) adlı eserinde, bazı akrabalarının, et-Tahtâvî'nin Ezher'de altı seneden fazla bir süre kalmadığını belirttiklerini ifade etmektedir.

Sözcükleri türetirken ne tür stratejiler takip etmiş, bu stratejiler ne kadar başarılı olmuş ve haleflerince ne ölçüde benimsenmiştir?

Tahlīs yüzeysel okunduğunda bile, et-Tahtâvî'nin, Fransız kurumlarını ve bilimlerini tanıtırken, uygun Arapça karşılıklar bulmada kesinlikle zorlandığı anlaşılmaktadır. Meseleyi izah için küçük bir alıntı yapmak da fayda var⁶:

وَلَا أَعْرِفُ إِسْمًا عَرَبِيًّا يَلِيْقُ بِمَعْنَى "السَّبْكَتَاكِلِ" أَوْ "النِّيَاتِرِ"

"Spectacle" ve "theatre" sözcüklerini karşılayacak uygun bir Arapça kelime bilmiyorum.

Bu açmaz, onun, Fransızca terimleri çok sık kullanması sonucunu doğurmuştur. Bu gibi sorunlar, onun, iki önemli Fransız Arap dili ve kültürü araştırmacısı (Arabolog), Silvestre de Sacy ve Armand-Pierre Caussin de Perceval ile tanışmasından ve dil meseleleri üzerine yaptıkları tartışmalardan sonra daha da yoğunluk kazanmıştır. Bu iki ilim adamının, Arap dilinin çeşitli yönleri üzerine kaleme aldıkları eserleri, sahip oldukları düşünceleri ve Arapça'ya olan farklı vukufiyet dereceleri, sürekli et-Tahtâvî'ye dile ilişkin meseleleri/mevzuları hatırlatıyordu⁷. Özellikle de tercümeleri; (1) Arap dil geleneğinin, sözlük gibi Batı tarzı araçlarla mukayese edildiğinde sınırlılıklarına ve daha modern örneklerine duyulan acil ihtiyaca; (2) Yanı sıra, uygun bir terminoloji talebi ve yeni sözcükler kullanma lüzumuna işaret etmektedir.

Makalenin bundan sonraki kısmı bu konuları ele alacak, ayrıca şu hususlara da değinilecektir: et-Tahtâvî'nin, Paris'te kaldığı süre zarfında tercüme konusunda aldığı eğitimin kısaca bahsi; mevcut sözcüklerin yetersizliği hakkındaki görüşlerinin özeti; ve yeni sözcük türetme yöntem ve stratejileri.

Et-Tahtâvî'nin Tercüme Konusunda Aldığı Eğitim

et-Tahtâvî'nin, *Tahlīs* kitabında linguistik konulara olan ilgisi, hiç kuşkusuz onun tercüme sanatıyla meşgul olmasından ileri geliyordu⁸. O, bu alanda diploma alabilmek için, hem Fransızca'dan, hem de Fransızca'dan Arapça'ya tercüme kabiliyeti noktasında

⁶ *Tahlīs*, 3. Makale, 7. Fasl, s.121.

⁷ et-Tahtâvî'nin, Silvestre de Sacy'nin Arapça konuşma dili noktasındaki yetersizliği konusundaki yorumu için bkz. *Tahlīs*, 3. Makale, 2. Fasl (*fî'l-kelâm alâ ehli Bâriz*), s.83-91.

⁸ Esasen et-Tahtâvî, 1826'da Fransa'ya gönderilen öğrenci heyetine dini konularda danışmanlık yapmak üzere (imam) gönderilmişti, ancak mütercim olmak için çalışmalar yapmasına da izin verildi. Daha fazla bilgi için bkz. *Tahlīs*, *Hutbe*, s.10.

birkaç kez imtihan edildi. Önce 1827’de, arkasından Mart 1828’de Fransızca’dan imtihan edildi⁹. Ancak final sınavı, 1831 senesinde Mısır’a dönüşünün hemen öncesinde aleni olarak yapıldı¹⁰. Bu sınav, *Tahlîs*’te ayrıntılı bir şekilde anlatılan ünlü oryantalist Edme-Français Jomard tarafından yürütülüyordu¹¹. Ben burada, bu deneyimi kısaca hikâye etmek istiyorum: Jomard, 19 Ekim 1831’de, bazı önde gelen meşhur şahsiyetlerden ve Fransız bilim adamlarından mürekkep Sınav Kurulu’nu topladı¹². Bu toplantının amacı, et-Tahtâvî’nin, Fransa’daki geçici ikâmeti esnasında tanıdığı değişik bilim dallarıyla ilgili olarak “*tercüme sanatı*”ndaki yetkinliğini ölçmekti.

⁹ et-Tahtâvî’ye, 1827’deki sınavda başarılı olması sebebiyle, Abbé Jean ve Jacques Barthélemy (1716-95) tarafından kaleme alınan *Voyage du jeune Anarcharsis en Grèce* adlı 7 ciltlik eser ödül olarak takdim edilmiştir. Göndermenin, M.Ö. 6. yy.da Yunanistan’ın büyük bir kısmını gezen, ve yukarıdaki eser adında Barthélemy tarafından popüler hale getirilen efsanevi Şii emir Anarcharsis’e yapılmış olması dikkat çekicidir (bkz. Simon Hornblower ve Antony Spawforth, ed. Oxford Classical Dictionary, 3. ed. [Oxford: Oxford University Press, 1996] s.79).

1828’de yapılan sınavdaki başarısı üzerine ise, et-Tahtâvî, iki kitapla ödüllendirildi: *el-Enîsu’l-mu’fid li’t-tâlibi’l-mustefîd* ve *Câmiu’ş-şuzûr min manzûm ve mensûr*. Bu iki eser de, kendisi bir Arapça ve Farsça uzmanı, üniversite profesörü, derlemeci, editör ve çevirmen olan Silvestre de Sacy (1758-1838) tarafından hazırlanmış, eleştirel bir yaklaşımla şerh edilmiş ve Fransızca’ya tercüme edilmiştir. Bu yazarın kaleme aldığı birkaç eseri şunlardır: et-Tuhfetu’s-seniyye fi ilmi’l-Arabiyye (1810), *el-Enîsu’l-mu’fid li’t-tâlibi’l-mustefîd*, *Câmiu’ş-şuzûr min manzûm ve mensûr* (1826), ve *el-Muhtâr min kutubi eimmeti’t-tefsîr ve’l-Arabiyye fi keşfi’l-gütâ an gavâmidil-istilâhâti’-nahviyye ve’l-lugaviyye* (1829). Bu sınavlar ve sınavların icra biçimiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. *Tahlîs*, 4. *Makale*, 6. *Fasl*, s.195-96.

et-Tahtâvî’ye göre, de Sacy’nin amicesi yetersiz, telaffuzu aksanlı, hattı da zayıf ve ustalıklı kullandığı Avrupa dillerinin etkisindeydi. de Sacy hakkında detaylı bilgi için bkz. *Tahlîs*, 3. *Makale*, 2. *Fasl*, s.83; ve yine Anouar Louca L’Or de Paris, (Paris: Sindbad 1988) s.323-24.

¹⁰ *Tahlîs*, 4. *Makale*, 6. *Fasl*, s.196-97.

¹¹ Aynı eser, 196-98.

Edme-Français Jomard (1777-1862) bir mühendis, coğrafyacı ve arkeologdu. Mısır’a, Napolyon’un seyahati vesilesiyle gitti, Mısır Enstitüsü’ndeki Bilim ve Sanat Komisyonu üyesiydi (1799-1801). *Description de l’Égypte* ansiklopedisinin hazırlanması ve editörlüğü görevini yürüttü. Jomard, Mehmed Ali’yi, kendi yönetimi sırasında ihtiyaç duyulan *Batı* bilimlerini tahsil etmeleri için Fransa’ya öğrenci heyetleri göndermeye teşvik etmiş, ayrıca Paris’te kaldığı zaman zarfında et-Tahtâvî’nin çalışmalarıyla da ilgilenmiştir. et-Tahtâvî’nin gözünde Jomard, kusursuz çağdaş bir bilgedir. Jomard hakkında daha etraflı bilgi için bkz. Jean-Marie Carré, *Voyageurs et Écrivains Français en Égypte* (Cairo: Institut Français, d’Archéologie Orientale, 1932) c.I, s.148; ve Louca L’Or de Paris, s.318. Jomard hakkında et-Tahtâvî’nin görüşleri hakkında bkz. *Tahlîs*, *hâtîme*, s.262-64.

¹² Bu sınava katılanların bir isim listesi için bkz. Louca L’Or de Paris, s.330.

Bu aleni sınavda (public examination), istenen şey iki adet “defter” idi. Bunlardan biri, Fransızca’dan Arapça’ya yapılmış 12 çeviriyi içeriyordu ki, bu çevirilerin bir kısmı alıntılardan oluşuyor; diğer bir kısmı ise coğrafya, askerlik bilimi, tarih, mitoloji, hukuk, mineraloji ve jeoloji alanlarındaki değişik konularda kaleme alınmış bütün kitaplardan oluşuyordu. et-Tahtâvî bize, söz konusu alıntıları ve kitapları verilen süreden bir yıl önce tamamladığını¹³ -muhtemelen 1829’da veya 1830’da- haber vermektedir. Aşağıdaki liste, et-Tahtâvî’nin tercümesini yaptığı metinlerdir:

- 1) Büyük İskender’in hayat hikayesini konu alan bir metin (et-Tahtâvî’nin, adını “*Târîhu’l-kudemâ*” olarak tahmin ettiği isimsiz bir kitaptan alınma parça);
- 2) Kitâbu usûli’l-meâdin (“Elements of Minerals”)¹⁴;
- 3) “1244 hicri yılına ait almanak”; Jomard tarafından Mısır ve Şam’da kullanılmak üzere hazırlanan bu takvim, bilimsel konulara veya ekonomiye ilişkin bilgiler ihtiva etmektedir;
- 4) Kitâbu dâirati’l-ulûm fi ahlâki’l-umem ve avâidihim;
- 5) Mukaddimetu cugrafyâ et-tabî’iyye (Introduction to Natural Geography)¹⁵;
- 6) Malte Brun’un coğrafya bilimine ait bir metni¹⁶;
- 7) Legendre’nin, “İlmu’l-hendese” konusunda kaleme aldığı üç makale¹⁷;

¹³ *Tahlîs*, 4. Makale, 6. Fasl, s.195-97. Söz konusu materyallerin bizzat et-Tahtâvî tarafından mı, yoksa onun adına hocaları ve akademik danışmanı pozisyonundaki Jomard tarafından mı seçildiği hususunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak ilginçtir ki, coğrafya, haritacılık, mühendislik, askeri ve sağlık bilimleri, metalürji gibi konular, güçlü bir ordu ve devlet kurmanın vazgeçilmez unsurları olmaları dolayısıyla Mehmed Ali idaresine ilgi çekici gelmiştir.

¹⁴ Cyprien-Prosper Brard’ın *Éléments de Minéralogie Populaire* adlı eseri. bkz. Louca L’Or de Paris, s.230, 329.

¹⁵ Louca’ya göre (s.230), bu , M. de Humboldt tarafından bir değerlendirmesi yapılan *The Dictionnaire de géographie universelle relative à la géographie physique* adlı eserin mukaddimesidir.

¹⁶ Aynı yer. Louca, bunun, Conrad Malte-Brun (1775-1826) tarafından kaleme alınan *Géographie*’nin ilk cildi olduğunu belirtmektedir; ayrıca Reinaud (1795-1867)’in et-Tahtâvî’ye yazdığı mektuba da (*Tahlîs*, 4. Makale, 4. Fasl, s.187) bakılabilir, burada, et-Tahtâvî’nin, Reinaud’ın *Géographie*’sının ilk cildini tercüme ettiğine dair bir gönderme mevcuttur. Yine zikredilmelidir ki, et-Tahtâvî, Reinaud’ın *Géographie Universelle* adlı eserinin 1. ve 3. cildini tercüme etmiş ve *el-Cugrafyâ el-umûmiyye* adıyla (Bulak Matbaası, tarihsiz) yayınlamıştır.

- 8) Kozmolojiye dair bir metin;
- 9) Yüksek rütbeli askerlerin eğitimini konu alan bir metin;
- 10) Fransızlar tarafından müdafaa edilen “Temel Doğal Haklar” konusunda bir metin¹⁸;
- 11) “Mitler ve Hurafeler” konusunda Mitolojiye dair bir metin; ve son olarak;
- 12) Sağlık bilimleri ve bu bilimlerin idaresi.

Bu sınavda istenen ikinci şeyse, et-Tahtâvî'nin, Fransa'daki seyahatinin bir değerlendirmesi -yani *Tahlîs*- idi. İşaret etmeliyim ki, et-Tahtâvî, kitabının giriş kısmında, bazı akrabalarının ve yakın dostlarının -bilhassa eş-Şeyh Hasan el-Attâr'ın¹⁹, seyahati ve ikameti esnasındaki gözlem ve izlenimlerini -özellikle de Mısır halkı için enteresan sayılabilecek şeyleri- kayda geçirmesi yönünde kendisine ısrarda bulduklarını belirtmektedir. et-Tahtâvî'yi, sözü edilen ilginç konuları anlatmaya sevk eden husus, ona göre, bütün ülkelerin tacı kabul edilen bir ülkenin '*gizemli taraflarını*' hemşerilerine gösterme arzusuymdu. Aynı zamanda böyle bir tasvir, Mısır'dan yurt dışına -büyük olasılıkla da Fransa'ya- seyahat edecek olanlar için de bir rehber niteliği taşıyabilirdi. O, Paris tarihine, ülkenin koşullarına ve Paris halkına dair tek bir Arapça eser dahi

¹⁷ Andrien-Marie Legendre *Éléments de Géométrie*, 3. Kitap, Paris. 19. yy.da bu kitabın birçok baskısı yapılmıştır. bkz. Louca L'Or de Paris, s.229. et-Tahtâvî bu kitabı *Mebâdiu'l-hendese* başlığıyla tercüme etmiştir (Bulak Matbaası, 1842).

¹⁸ Louca'nın belirttiğine göre (L'Or de Paris, s.230-329), *Elements du droit naturel et devoirs de l'homme et du citoyen tels qu'ils lui sont prescrits par la loi naturelle* (Paris, 1820) adlı eser Jean Jacques Burlamaqui tarafından kaleme alınmış ve Janet et Cotelte tarafından baskıya hazırlanmıştır.

¹⁹ eş-Şeyh Hasan el-Attâr (1766-1835), 1830-35 yılları arasında Ezher'de rektörlük yaptı. Suriye ve Türkiye'yi gezdi. Bir şair, ayrıca Arap grameri, fen bilimleri, tıp, yazı sanatı, mantık ve başka birçok konuya dair risaleler kaleme alan eğitilmiş bir kişiydi. 1826'da Mehmed Ali tarafından Fransa'ya gönderilen öğrenci heyetine dini konularda danışmanlık (imamlık) yapması için et-Tahtâvî'yi tavsiye eden o idi. el-Attâr, Napolyon'un Mısır gezisi sırasında, beraberindeki bir grup Fransız bilimadamıyla temas kurmuş, muhtemelen bu heyet, bilimin Fransa'da ulaştığı seviye hakkında kendisini aydınlatmış ve neticede bu bilimlerin öğretilmesi noktasında kendisine teşvikte bulunmuşlardır. Belki de bu reform çağrısı yüzünden, el-Attâr, Nahda hareketinde önemli bir şahsiyet kabul edilmektedir. Bkz. Ali Mubârek, *el-Hitatu't-tevfikiyye* (Kahire, el-Hayyu'l-Mısriyyetu'l-âmmu li'l-kitâb (1986) c.4., s.82-85); Curci Zeydân, *Târîhu'l-âdâbi'l-Arabiyye* (Beyrut, Dâru mektebeti'l-hayât, 1978) c.4, s.596; Delanou, *Moralistes et politiques musulmans dans l'Égypte du XIX siècle* (1798-1882) (Cairo: Institut Français, d'Archéologie Orientale, 1932) 34-35; ve Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism*, Egypt, 1760-1840 (Austin, University of Texas Press, 1979) s.74-110.

kaleme alınmadığının farkındaydı²⁰. Yüksek bir standarda ulaştığını ve örnek alınması gerektiğini düşündüğü Batı bilimlerinin, endüstrisinin ve sanatlarının anlatımına ise özel bir önem atfetmekteydi²¹. et-Tahtâvî, *Tahlîs*'inde, şu bilimsel konuların özet ve tercümelerini sunmuştur: Fransızlar'ın bilim ve sanat tasnifi, yine onların dillere ait tasnifi ve Fransız grameri, yazı sanatı, belâgat ve mantık; Aristo'ya isnat edilen on kategori; geometri, coğrafya, astronomi ve tarih bilimleri²².

et-Tahtâvî bize, *Tahlîs*'i ne zaman yazmaya başladığı konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Muhtemelen bu izlenimler, 1826 senesinde, bilim heyetindeki 41 arkadaşıyla birlikte²³ deniz yoluyla Marsilya'ya gitmek üzere Kahire'den ayrılıp İskenderiye'ye hareket etmesinin ardından kaleme alınmaya başlamıştır. Yazarın, Crete, Sicilya ve Korsika adalarıyla, Naples ve Messina kentleri gibi, seyahat esnasındaki bazı uğrak mekânlarına dair betimlemelerini, ileriki bir tarihte, Paris'e yerleştikten sonra hatırlama yoluyla kaydetmiş olma ihtimali de vardır. Ya da bu izlenimler, heyet Fransa'ya gitmekte iken, Akdeniz'de yapılan deniz yolculuğu esnasında kaydedilmişlerdir. et-Tahtâvî, Paris'e, Paris halkına ve Fransız kurumlarına ilişkin *Tahlîs*'te anlattığı izlenimlerini, oradaki ilk beş yıllık ikâmeti sırasında kaydetmeye devam etmiştir. Sözü edilen kitabın, müsvedde olarak, 1830 sonlarında ya da 1831 yılının ilk ayında tamamlanmış olması gerekir. et-Tahtâvî'nin, bu müsveddeyi, bazı yorumlarda bulunmak üzere Fransa'da tanıştığı Baron Silvestre de Sacy (1758-1838) ve Armand Pierre Caussin de Perceval (1795-1871) adlarındaki iki ünlü oryantalisteye verdiği bilgisine sahibiz²⁴. Bu

²⁰ *Tahlîs, Hutbe*, s.10-11.

²¹ Aynı eser, s.11.

²² Aynı eser, 6. *Makale*, 1-7. *Fasıllar*, s.225-49.

²³ Araştırmacılar, 1826'da Fransa'ya gönderilen öğrenci heyetinin sayısı konusunda farklı görüşler ileri sürmektedir. Ömer Tosun, *el-bi'setu'l-ilmîyye fî ahdi Mehmed Ali* adlı eserinde (İskenderiye; 1934, s.12) 42 öğrenciden söz etmekte, daha sonra bu gruba, kesin tarihi belli olmayan bir dönemde yine sayısı belli olmayan başka bir grubun katıldığını belirtmektedir. Bununla birlikte Abdurrahman er-Râfî'î, *Asru Mehmed Ali* adlı eserinde (Kahire, Mektebetu'n-nahdati'l-Mısriyye; 3.baskı, 1951, s.478) katılan öğrenci sayısını 40 olarak tespit etmekte, daha sonra bu gruba, yine kesin belli olmayan bir tarihte dört kişinin daha katıldığına belirtmektedir. Abdurrahman'a göre toplam katılımcı sayısı 44'tü.

²⁴ *Tahlîs*, 4. *Makale*, 4. *Fasl*, s.183-86. Collège de France'da görev yapan bir Klasik Arapça Profesörünün oğlu olan Armand-Pierre Caussin de Perceval (1795-1871), 1821 senesinde, Elliou Bochtor'un ölümünden sonra, École des langues orientales vivantes'te Ammice kürsü başkanı olmadan önce Yabancılar Servisi'nde tercümanlık yapmak üzere Suriye'ye gitti. 1828-29 yılları arasında, Elliou Bochtor'un el yazması halinde bıraktığı *Dictionarie Français-Arabe* adlı eseri, buna Suriye lehçesinden bazı malzemeler de katarak, yayınladı. Bkz. Louca L'Or de Paris, s.328.

iki şahsın et-Tahtâvî'ye gönderdikleri iki mektubun tercümesinden, gerek Paris gerekse Fransız kurumları hakkındaki izlenimlerinin oldukça faydalı bulunduğunu öğrenmekteyiz²⁵. Bununla birlikte de Sacy, 1831 tarihli mektubunda, et-Tahtâvî'nin, Paris ve diğer önemli şehirler hakkındaki izlenimlerini Fransa'nın bütününe teşmil ettiğini imâ etmektedir. Aynı zamanda de Sacy, et-Tahtâvî'nin kullandığı Arapça hakkında da yorumlar yapmaktadır. Ona göre, et-Tahtâvî'nin dili, ekseriyeti itibariyle açık, süssüz ve ifade bakımından basit ise de, Arap gramerinin kurallarını her zaman dikkate almamaktadır. Belki de bu durum, kitabın hala taslak formunda olmasıyla alakalı bir husustur. De Sacy'ye göre bu nevi pürüzler, et-Tahtâvî'nin son bir tashihi ile giderilebilir.

De Sacy gibi, de Perceval de, et-Tahtâvî'nin eseri hakkında olumlu kanaat belirtmiştir. Bu kanaatler, 24 Şubat 1831 tarihinde et-Tahtâvî'ye gönderilen bir mektupta yer almaktadır. Söz konusu değerlendirmede, de Perceval, yazarın “İslam toplumunu (ehl-i İslâm'ı) uyandırmak; onları, faydalı bilgi edinmeye teşvik etmek; Batı medeniyetini tanıma yönündeki gayretlerini desteklemek ve yaşam standartlarını yükseltmek” için ortaya koyduğu çabaları övmektedir²⁶.

Bu iki taraflı çeviri sınavına ilave olarak, Sınav Komisyonu, Bulak Matbaası tarafından basılmış birkaç Arapça eseri hemen orada Fransızca'ya çevirmesi için et-Tahtâvî'nin önüne koymuştur. Bunlar arasında, Mehmed Ali tarafından 1828'de kurulan ve yine Bulak Matbaası'nca basılan Mısır resmi gazetesi *Vekâi'-i Mısriyye*'ye ait bazı uzun bazı kısa yazılar bulunmaktaydı. Sınav Komisyonu et-Tahtâvî'yle, üst rütbeli askeri personel için hazırlanmış bir kitabın önsöz kısmına yaptığı çeviriyi değerlendirmiştir. et-Tahtâvî, hazırladığı çeviriyi elinde tutarken, komisyon üyelerinden bazıları da Fransızca orijinal metni ellerine almışlardır. Amaç, orijinal Fransızca metin ile Arapça çevirisi arasındaki sözcük kullanım biçimlerini karşılaştırmaktır. İyi bir performans sergilemesine rağmen, et-Tahtâvî, uygun Arapça ıstılah bulmaya çalışırken, kastedilen manayı tahrif etmese bile bir terminolojik kavram yerine bir başka kavram kullanmaya mecbur kaldığını fark etmiştir. Örneğin et-Tahtâvî, “*kazılmaya müsait zengin bir maden yatağı*”na teşbih edilen “*askerlik biliminin kökeni*”ni söz konusu etmiştir. Buradaki mecazın Arapça'ya olduğu gibi aktarımının doğru olmayacağını düşündüğünden, o da, askerlik bilimini “*incilerin çıkarıldığı büyük bir deniz*”e benzetmiştir. Fransızca metinlere yaptığı bu özgür çeviri, Sınav Komisyonu üyelerinden bazılarının eleştirisine yol açmıştır. Mesela, bir itiraz,

²⁵ *Tahlis*, 4. Makale, 4. Fasl, s.183-86.

²⁶ Aynı yer, s.183-84.

çevirisi yapılan orijinal metinle tercümesi arasında zaman zaman uygunsuzluklar bulunduğuyla ilgilidir. Diğer zamanlarda da, et-Tahtâvî, orijinal metne sadık kalmasına rağmen, Fransızca bir cümleyi çok sayıda Arapça cümle, yine Fransızca bir sözcüğü Arapça bir cümle ile çevirmiştir. Bu durum et-Tahtâvî'ye, bilimsel kitapları çevirmek için orijinal metne sıkı sıkıya bağlı kalınmaması gerektiğini kavramasını sağlamıştır. Yine bir mütercim olarak, istenilen manayı karşılamak üzere bir terminoloji geliştirmek zorunda olduğunu kavramıştır. *Tahlis*'den yapılan şu iki alıntı, karşılaştığı çeviri problemlerinden bir kısmını et-Tahtâvî'nin bizzat kendi ağızdan ortaya koymaktadır²⁷:

وَلَكِنْ رَبَّمَا أَحْوَجُهُ إِصْطِلَاحُ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ أَنْ يَضَعَ مَجَازًا بَدَلَ مَجَازٍ
أَخْرَجَ مِنْ غَيْرِ خَلَلٍ فِي الْمَعْنَى الْمُرَادِ.

Ancak belki de Arap terminolojisi, (çevirmenden), kastedilen manayı bozmamak şartıyla, bir mecaz yerine bir başka mecaz kullanılmasını gerektirmektedir.

ve,

إِذَا أَرَادَ أَنْ يُبْرِجَ كُتِبَ عُلُومٌ فَلَا بُدَّ لَهُ أَنْ يَتْرُكَ التَّقْطِيعَ وَعَلَيْهِ أَنْ
يَخْتَرِعَ عِنْدَ الْحَاجَةِ تَعْبِيرًا مَنَاسِبًا لِلْمَقْصُودِ.

(Çevirmen) ilmî kitapları tercüme etmek istediğinde motamot çeviriden vazgeçmeli, şayet gerekiyorsa, kastedilen manaya uygun bir ifade biçimi türetmelidir.

et-Tahtâvî'ye göre, bu gibi materyalin çevirisinde, tercümesi yapılan (kaynak) dil, kendisine tercüme edilen (hedef) dil ve mevzuu hakkında yetkin olmak gerekmektedir²⁸. Dikkate değer bir husus, et-Tahtâvî'nin Mısır'a dönüp de mütercim olarak işe başladığı zaman, tercih ettiği disiplinlerin, 1831 senesinde yapılan imtihanı yansıttığı olmasındır ki, bu imtihanda kendisine, tercüme edilmek üzere coğrafya, tarih, hukuk ve geometri metinlerinden birini seçmesi teklif edilmişti²⁹.

²⁷ Her iki alıntı da aynı yerden; 6. Fasıl, s.197.

²⁸ Aynı eser, *mukaddime*, 2. bâb, s.22.

²⁹ Coğrafya sahasıyla ilgili olarak, et-Tahtâvî, 1834 ve 1838'de ders kitabı olarak basılmış olan *et-Ta'ribâtu's-şâfiye li murîdi'l-cugrâfiyye*'yi ve 1. ve 3. ciltlerini *el-Cugrâfiyye el-umûmiyye* adıyla yayınladığı Malte-Bruns'un *Géographie* adlı eserini tercüme etti (tarihsiz). Bkz. Mecdi Salih, *Hulyetu'z-zemân*, s.29; ve eş-Şeyyâl, *Târihu't-terceme*, s.134-35. Hukuk alanıyla ilgili olarak, et-Tahtâvî, öğrencisi Abdullah es-Seyyid ile birlikte, 1876'da Bulak Matbaası tarafından 2 cilt halinde yayınlanmış olan *el-Kânûnu'l-medenî el-İfrençî*'yi (Bkz. Mecdi

Sözlükler (Fransızca-Arapça)

et-Tahtâvî, *Tahlîs*'te, Fransız dilinin, her bilimin ve her ilim dalının, o dala ait alfabetik olarak düzenlenmiş kendine özgü kapsamlı bir sözlüğü bulunacak biçimde zirve bir noktaya ulaştığını ifade etmektedir. Ona göre bu durum, son derece mütevazı ilim dalları için bile geçerlidir; örneğin, yemek pişirme ilmine ait mekteplerin bulunması kendisine şaşırtıcı gelmiştir³⁰. Yemek pişirme sanatına ait Fransızca sözlüklere bu kadar ilgi gösterilmesini alaya alan yorumlarına rağmen, et-Tahtâvî, sözlük yapıcılığının bu denli ilerlemesine ve gelişmişliğine -bir yerde, Fransızların, ne kadar düşük değerde olursa olsun, hemen her meseleyi araştırma konusu yapmalarına- duyduğu hayranlığı *Tahlîs*'te açık bir dille ortaya koyar³¹.

et-Tahtâvî'nin, -hem çevirmen adayı bir öğrenci, hem de Mısır'a döndükten sonra bu işi meslek olarak icra eden bir kişi olarak- Fransızca'dan Arapça'ya çeviri yaparken karşılaştığı güçlükler, bir Arapça-Fransızca sözlüğe duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır. 1833'te Bulak Matbaası'nca basılan *el-Meâdinu'n-nâfia*'nın önsözünde, böyle bir sözlüğe sahip olamamanın yarattığı düş kırıklığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, eş-Şeyyâl'e göre, böyle bir sözlüğün var olduğuna dair kanıtlar mevcuttur³². Bu sözlük, Napolyon'un Mısır seferinin (1798-1801) sonlarında, Fransız ordusuyla

Salih, *Hulyetu'z-zemân*, s.63), ve yalnız başına çevirip 1868'de yayınladığı *Kanunu't-ticare* adlı eseri tercüme ett (Bkz. Mecdî Salih, *Hulyetu'z-zemân*, s.64. Tarih alanında, Fenelon'un (öl.1715) *Les Aventures de Telemaque* adlı eserini *Mevâkiu'l-eflâk fî ahbâri telemâk* başlığıyla tercüme etti (Beirut, Suriye Matbaası, tarihsiz): (Bkz. Mecdî Salih, *Hulyetu'z-zemân*, s.38). et-Tahtâvî'nin, tıp sahasıyla ilgili bir kitap tercüme ettiğine dair bazı kayıtlar varsa da, Mecdî Salih bunu doğrulamaktadır (*Hulyetu'z-zemân*, s.35). Son olarak, et-Tahtâvî, fen bilimleri sahasında, biri 1833 ve 1843 yıllarında Bulak Matbaasınca, diğeri 1853'te Engineering School Press tarafından olmak üzere iki defa yayımlanan *Mebadiu'l-hendese* adlı eseri tercüme etmiştir (Bkz. Mecdî Salih, *Hulyetu'z-zemân*, s.64).

³⁰ *Tahlîs*, 3. Makale, 2. Fasl, s.88.

³¹ Aynı yer, 3. Makale, 2. Fasl, s.88-89. et-Tahtâvî'yi, yemek pişirme sanatı konusunda eğitim veren okulları "bayağı" olarak değerlendirmeye neyin sebep olduğu bilinmemektedir. Sadece şöyle bir varsayımda bulunabiliriz ki, Arap dili ve İslami ilimler gibi en temel geleneksel konularda Ezher'de alınan eğitim, onun gibi biri için, hangi ilimlerin rütbece yüce, hangilerinin düşük olduğu konusundaki düşüncelerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Ayrıca yemeğin, memleketi Mısır'da çoğu zaman evde ve tahmin edilebileceği gibi kadınlar tarafından yapılıyor olması dolayısıyla da, et-Tahtâvî, yemek pişirme işinin, bu işe okullar tahsis edecek ve özel sözlükler hazırlayacak kadar önemli/değerli olmadığına inanmıştır.

³² eş-Şeyyâl, *Târihu't-terceme*, s.186.

birlikte Mısır'dan ayrılan Elious Boctor adındaki Mısırlı bir Kıptinin kitabıdır. eş-Şeyyâl, Boctor'dan, ilk Arapça-Fransızca sözlük derleyicisi olarak bahseder. Bu öncü çalışma, yazarın ölümünden sonra, Paris'te 1828-29 yıllarında -et-Tahtâvî'nin Fransa'ya varmasından iki ya da üç yıl sonra- basılmıştır³³. Bu sözlük hakkında bilgi sahibi olup olmadığı ya da sözlüğü yararlı bulup bulmadığı ise bilinmemektedir. Bununla birlikte bilinen bir şey varsa o da şudur: eş-Şeyyâl'e göre³⁴, Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa, et-Tahtâvî'yi, muhtemelen, böyle bir sözlük bulunmaması yönündeki şikayetlerini Fransa'dan İskenderiye'ye dönüşü sonrasında İbrahim Paşa'ya ifade etmesi dolayısıyla, tercüme -bir Fransızca-Arapça sözlük hazırlama- işiyle görevlendirmiştir. eş-Şeyyâl'in iddiasına göre, İbrahim Paşa, böyle bir sözlük hazırlanması işini et-Tahtâvî'ye havale etmiştir³⁵.

Mehmed Ali'nin, böyle bir projeyi yürütecek 'çevirmen'in, bir araştırma kütüphanesine yerleştirilmesi ve kendisine bir Fransız yardımcı temin edilmesi yönündeki ısrarına karşılık, İbrahim Paşa, et-Tahtâvî'ye sadece bir tane yardımcı sağlamıştır. et-Tahtâvî ise, böyle bir görevin tatminkâr ve şumullü bir şekilde yerine getirilmesi için on yardımcıya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir³⁶. Proje, başa çıkılmayacak güçlüklerle karşılaşmış, ve haliyle girişim akim kalmıştır.

Belki de, bir Fransızca-Arapça sözlük hazırlayamadığı içindir ki, et-Tahtâvî, tercüme ettiği kitapların sonuna ya da başına lügatçeler koymaya başlamıştır. Örneğin, *Kalâidu'l-mefâhir fi avâidi'l-evâil ve'l-evâhir* adlı eseri 1834'te yayınlandığında, özet bir ilmi Arapça sözlük de derlemiş, burada, eseri çevirirken tercih ettiği yeni

³³ Bkz. Armand-Pierre Caussin de Perceval'in, Elious Boctor'un *Dictionnaire français-arabe* (4. baskı, Paris: F. Didot Pere Fils, 1869) adlı eserine yazdığı sunuş. Jacques Tâcir, *Hareketu't-terceme bi Mısır hulâle'l-garni't-tâsi' aşer* adlı eserinde (Kahire, Dâru'l-meârif, 1945, s.10), Copt Elias (sic) Boktor'un, Mısır, Şam, Fas ve Tunus lehçelerini içeren sözlüğünden bahseder. Ona göre bu sözlük, 1864'te Paris, ve 1872'de Mısır'da basılmıştır, Tacir, Boctor'un biyografisi ve sözlüğü hakkında detaylı bilgi vermektedir (*Hareketu't-terceme*, s.13).

Tacir'in verdiği bilgilerin bir kısmı doğru olmakla birlikte, o, söz konusu sözlüğün 1864'te Paris'te yayınlanan 3. baskısından söz ediyor olduğunu belirtmek gerekir. Sözlüğün ilk baskısı, Paris'te 1828-29 yıllarında iki cilt halinde basılmıştır: Bkz. Paul Catin, editör, *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale* (Paris, 1924, 14-742). İbed Gallab tarafından gözden geçirilen ve bazı eklemelerde bulunulan Kahire baskısı, Tâcir'in iddia ettiği gibi 1872'de değil, 1871'de yayınlanmıştır: Bkz. *The National Union Catalogue: Pre-1956 Imprints* (Chicago and London: Mausell, 1969), 62:606.

³⁴ eş-Şeyyâl, *Târihu't-terceme*, s.188.

³⁵ Aynı yer.

³⁶ Bedevi, et-Tahtâvî'nin bu anlama gelen bir sözünü aktarır (*Rifâ'a*, s.296) ve bunun *el-Meadinu'n-nafta'nın* 3. sayfasında, sayfa kenarında bulunabileceğini söyler.

sözcükler için bir takım açıklamalarda bulunmuştur³⁷. Daha sonra, Mehmed Ali tarafından 1835 senesinde kurulan Tercüme Okulu'na (*Medrasetu'l-elsun*) başkan olarak atandığında, öğrencileriyle birlikte yeni terimler için sözlük derleme işini sürdürmüştür. et-Tahtâvî, Arap Dili tarihinde böyle bir uygulamayı daha önce yapan bir selefi olduğunu biliyordu, bu yüzden meslektaşlarına ve öğrencilerine, yaptıkları her tercüme için yeni terimler lügatçesi eklemeleri hususunda ısrarda bulundu. et-Tahtâvî'nin iddiasına göre, bu çabalar neticesinde zamanla Arapça'nın da, "Arapların ya da Türklerin dilinde karşılığı veya sinonimi olmayan bütün yeni sözcükleri ihtiva eden" bir bilim sözlüğü olacaktı. Yine onun iddiasına göre, tıpkı klasik dönemde (9-11. yy) Farsça ve Yunanca'dan Arap diline giren Arapçalaşmış diğer terimler gibi, zamanla söz konusu yabancı sözcükler de Arapçalaşmış (dahil) olacaktı. et-Tahtâvî, *Medrasetu'l-elsun*'deki tilmizleri gibi, yayınladığı çoğu tercüme eserinde bu geleneği sürdürmüştür³⁸.

Mehmed Ali tarafından tıp, mühendislik, ziraat ve tercümanlık öğretmek üzere kurulan okullar, genelde Arap Dilinin, özelde ise sözlükçülük ve sözlük yapıcılığının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu dönemde, İtalyanca, Fransızca, Farsça ve Türkçe'den Arapça'ya yabancı sözlükler "tercüme" edilmiş, yerel Arapça sözlükler hazırlanmasına da ağırlık verilmiştir. Sözlük yapıcılığının örneklerinden biri olarak, eş-Şeyyâl, 1821 senesinde Raphael Zakhur Rahibah tarafından hazırlanan bir İtalyanca-Arapça sözlükten

³⁷ Daha fazla bilgi için bkz. eş-Şeyyâl, *Târîhu't-terceme*, s.188. Bedevi, et-Tahtâvî'nin, *et-Ta'ribâtu's-şâfiye*, *Kalâidu'l-mefâhir*, *Mebâdiu'l-hendese* ve *el-Meâdinu'n-nâfia* gibi eserler de dahil, türettiği ve Arapçalaştırdığı sözcüklere dair mütevazı listeler oluşturduğunu ve bunları, tercüme ettiği kitabın ya başına ya da sonuna koyduğunu belirtmektedir. Ben sadece *Kalâidu'l-mefâhir* ve *et-Ta'ribâtu's-şâfiye*'yi kontrol edebildim. *Kalâid*'de, kitabın asıl metni 112 sayfa tutarken, alfabetik olarak düzenlenmiş Arapçalaştırılmış sözcükler 105 sayfa tutmaktadır. Bir başka ifade ile, hacim bakımından, kitabın sözlük kısmı, metin kısmıyla hemen hemen birbirine denk durumdadır.

et-Tahtâvî, Bulak Matbaası tarafından 1838'de basılan *et-Ta'ribâtu's-şâfiye*'ye, II. cildin 6. kısmını oluşturan özel bir bölüm dahil etmiştir. Bu bölümde (s.62-95), "her tür coğrafyada kullanılan ve alfabetik olarak düzenlenmiş deyimsel ibareleri" görmekteyiz

³⁸ Daha fazla bilgi için bkz. eş-Şeyyâl, *Târîhu't-terceme*, s.190-91. Bedevî, et-Tahtâvî'nin öğrencileri tarafından tercümesi yapılan kitapların bir listesini vermektedir (*Rifâ'a*, s.298).

Öğrencilerinin yeni sözcük türetme suretiyle, Arap dilinin zenginleştirilmesi yönünde teşvikinde oynadığı apaçık role rağmen, et-Tahtâvî'nin, bu öğrenciler üzerindeki etkisi henüz çalışılmamış bir araştırma alanıdır ve bu makalenin kapsamı dışındadır. Mesela, daha sonraki mütercim ve yazarların, et-Tahtâvî'nin stratejilerinden ve konuyu ele alış biçiminden ne ölçüde yararlandıklarını tespit etmek ilginç olurdu.

bahseder³⁹. et-Tahtâvî'nin, Arapça'yı yabancı kitapları tercüme yoluyla zenginleştirme çabaları ve karşılaştığı kısıtlılıklar yüzünden uğradığı başarısızlık, onu, kendi türettiği sözcükleri bir liste halinde derlemeye sevk etmiş, bu yüzden, tam bir sözlük hazırlamamıştır. et-Tahtâvî tarafından türetilen yeni sözcükler, kitapların sonlarına eklenen listeler şeklinde gözden uzak kalmış, bu nedenle de sıradan okuyucuya ulaşmamıştır. Hiç kuşku yok ki, bu lügatçelerin tarihi değeri, özelde Arap sözlükçülüğünün, genelde ise sözlük yapımıcılığının gelişiminin incelenmesine olanak vermesinde yatmaktadır⁴⁰.

Yeni Sözcük Kullanımı

et-Tahtâvî, o dönemde, Batı şehir ve ülkeleri hakkında gezi yazıları kaleme alan birkaç yazardan biridir. Söz gelimi, Malta hakkındaki seyahatlerini *fi'l-Vāsita fi ma'rifeti ahvâl-i Maltâ*; Avrupa'ya yaptığı ziyaretlerini ise *Keşfu'l-mahabbe fi ahvâl-i Urubbâ* adlı eserlerinde kaleme alan Ahmed Fâris eş-Şidyâk bu yazarlardan biridir. Bu yazarlar, yaptıkları gözlemleri bütünüyle anlatmaya çalışırken, Batı şehir ya da ülke ve kurumlarına daha çok uyan bir takım terimler ve sözcük kalıpları uydurma sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır.

Daha önce de ifade edildiği üzere, et-Tahtâvî, Fransa'da kaldığı sıralarda, çevirmenlik diploması elde etmek için gerekli olan kısmi bir uygulama mahiyetindeki, coğrafya, tarih, hukuk, felsefe, askerlik ve fizik bilimlerini içine alan 12 kitap ve metnin tercümesi işiyle meşgul olmuştu⁴¹. Ondaki, Fransız idari, sosyal, akademik ve siyasi kurumların detaylı bir tasvirini yapan keskin göz ve doğal eğilim, Batılı kavramların ve kültürel meselelerin uygun Arapça terimlerle ifade edilmesi hususunda bir takım güçlüklerle karşılaşmış

³⁹ eş-Şeyyâl, bu konuyu bir parça detaylı olarak ele almakta, ve 1826'da, Mehmed Ali'nin kâtibi Hayrat Efendi tarafından hazırlanan ve Bulak Matbaasınca basılan bir Farsça-Türkçe sözlükten bahsetmektedir (*Târhu't-terceme*, s.187). 1835'te ise, Firûzâbâdî'nin Arapça metinli *el-Kâmûsu'l-muhît* adlı Arapça sözlüğünün bir Türkçe tercümesi yayınlanmıştır. Bu dönem sözlük yapımıcılığı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. eş-Şeyyâl, *Târhu't-terceme*, s.187-94.

⁴⁰ Sözlüklere olan merakın yanı sıra, dil meseleleri de et-Tahtâvî'nin ilgisine hitap ediyor ve çabalarının bir kısmını oluşturuyordu. Didaktik amaçla hazırlanmış bir Arapça gramer kitabı olan ve 1868'te yayımlanan *et-Tuhfetu'l-mektebiyye li takribi'l-lugati'l-Arabiyye* adlı eserin yeniden yazımı bunun bir örneğini teşkil eder. Bu eserinde, o, Arapça'yı kolaylaştırılmış ve yepyeni metotlarla sunar. Muhtemelen et-Tahtâvî, de Sacy'nin *et-Tuhfetu's-seniyye fi ilmi'l-Arabiyye* adlı öğretici gramer kitabından etkilenmişti. et-Tahtâvî'ye göre, de Sacy, Arap gramerini bu kitapta emsalsiz bir şekilde ele alıp anlatmıştır (Bkz. *Tahlîs*, 3. Makale, 2. Fasıl, s.87. et-Tahtâvî, aynı zamanda, 1863'te yayımlanan *Cumelu'l-âcrûmiyye*'yi de telif etmiştir.

⁴¹ Bkz. 13-18.

olmalıdır. Örneğin, et-Tahtâvî, eğlence mekanlarını tasvir ederken, *théâtre*, *spectacle* ve *opéra* sözcüklerini, bu Fransızca sözcüklerin Arapçalaştırılmış karşılıkları olan -sırayla- *tiyâtrû*, *sbektâkil* ve *ubirâ* sözcüklerini kullanmak suretiyle ele almaktadır⁴². Bu terimleri Arapçalaştırırken et-Tahtâvî, Fransızca sözcükleri de Arapça'nın fonolojik ve morfolojik sistemine uydurmaktadır. Sadece Fransız telaffuzuna sâdik kalmaya çalışmamakta, aynı zamanda bu sözcüklerin temsil ettiği kurumları tanımlarken, opera türlerinin detaylandırılmasına da dikkat etmektedir. Örneğin, "comic opera" ve tiyatro sözcüklerini "İtalyan Tiyatrosu" (*et-tiyâtr al-tilyâniyye*) şeklinde tanımlamaktadır.

et-Tahtâvî, bu kurumları, Arapçalaştırılmış bir terminoloji ile ifade etmeye ve tanımlamaya çalışırken, sık sık açmazlara düşmektedir. et-Tahtâvî, bilhassa "bilimsel kitapları tercüme etmenin" zorluğunu kabul etmektedir, zira böyle bir çaba, orijinal bilimlerin 'deyimlerini' (dillerini), kendisinden tercüme yapılacak dilden, hedef yani kendisine tercüme yapılacak dile ait deyimleri bilmeyi; ve de 'sanatı' yani konunun ait olduğu alanı tanımayı gerektirmektedir⁴³.

et-Tahtâvî, *Spectacle* ve *théâtre* sözcükleriyle ilgili olarak, Arapça'da, bu kurumları uygun biçimde tanımlayan isimlerin bulunmadığını anlamıştır⁴⁴. Bununla birlikte, Fransızca terimlere karşılık gelebilecek Arapça sözcükler türetme cesareti göstermiştir. Sözgelimi, *spectacle* sözcüğüne *manzar* (görüntü), *muntezeh* (oyun alanı) veya buna benzer bir sözcüğün karşılık olabileceğini ifade etmiştir. Aslında, et-Tahtâvî'ye göre bu Arapça sözcükler, *théâtre* sözcüğünün sahip olduğu orijinal anlamı ifade etmektedir. Ayrıca et-Tahtâvî, *el-lâib* (oyuncu), *mahallu laib* (oyun yeri) gibi başka bazı sözcükler de önermiştir. et-Tahtâvî, anlamı eksiksiz ifade edebilme uğruna, Türkçe'deki (Grek orijinli İtalyanca bir sözcük olan) *qumedi* sözcüğünden yararlanmaya çalışmıştır, ancak ona göre bu sözcük de kavramı ifade etmekte yetersizdir. Bu Türkçe sözcüğün *théâtre* anlamını elde etmek için, onun semantik kapsamını genişletmek zaruri olmuştur. Ona göre, *théâtre* ya da *spectacle*'i ifade etmek için, semantik kapsam genişletilmek şartıyla, *hayâli* (imaginary) sözcüğünün kullanımına müsaade edilebilir.

Yeni Sözcük Türetme Yöntemleri

et-Tahtâvî'nin sözcük türetmek üzere kullandığı bir yöntem Fransızca terimlerin Arapçalaştırılmasıdır. Bu, Fransızca terimlerin,

⁴² *Tahlîs*, 3. Makale, 7. Fasl, s.119-22.

⁴³ Aynı eser, *Mukaddime*, 2. Bab, s. 22.

⁴⁴ Aynı eser, 3. Makale, 7. Fasl, s.121.

Arapça'nın ses (fonolojik) ve şekil (morfolojik) yapısına uydurulması anlamına gelmektedir. et-Tahtâvî, *Tahlîs*'te sözcüklerle meşgul olurken, “telaffuzlarını korudum ve elden geldiğince (bunları Arapça-sında) gösterdim” diye belirtmektedir. Bazen de güzel açıklamalar yaptım.”⁴⁵ Aşağıda bu yöntem üzerinde bir parça durulacaktır. İkinci yöntem ise, yeni karşılaşılan fikir ve nesnelere ifade etmek üzere, klasik Arapça'ya ya da konuşma diline ait terimlerin “*yeniden ihyâsî*” şeklindedir.

Arapçalaştırma

et-Tahtâvî, kültürel unsurların ya da düşüncelerin tanımı kapsamında, dönemin Arapça terminolojisiyle ifade edilemeyen pekçok Fransızca sözcüğü Arapçalaştırma yolunu denemiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, çoğu kez, bu terimlerin Fransızca telaffuzlarıyla uyumlu tanımlamalar kullanmıştır, şöyle ki:

1- el-karantîna (İtalyanca *quarantina*'dan gelen karantina); akademiye, akadema veya ekedeme (Fransızca *académie*'den); *jurnâl* (gazete); *ubirâ* (opera); *banûrâma* (panorama) ve el-biyânu ya da el-biyân (piyano) gibi sözcükler. et-Tahtâvî, bu terimleri, Fransızca 'kurumları' tanımlamada ve kültürel unsurları adlandırmada kullandığında, onları Arapça ses ve şekil bilgisi kurallarına uydurdu. Örneğin, İtalyanca *quarantina* (karantina) sözcüğünü *el-karantîna* biçiminde, yani belirlilik takısı olan *el-* eklemek suretiyle benimsedi. Bu yeni Arapçalaştırılmış sözcükten “karantina altına almak” manasında dört harfli bir fiil olan (kartane/yukartinu)yu, buna uygun biçimde de karantinaya almak manasında (el-kartane) mastarını türetti. Benzer şekilde, et-Tahtâvî, “gazete” (*jurnâl*), “bulvar” (*bulvâr*) ve “kolej” (*kûlic*) sözcüklerini de, *cemi müennes sâlimlerin çoğul yapma kuralına* uydurdu, yani bu sözcüklerin tekillerinin sonlarına bir *-ât* soneki getirdi. Böylece bu sözcükler, sırayla, *jurnâlât* (gazeteler), *bulvârât* (bulvarlar) ve *kûlicât* (kolejler) şeklini aldı.

2- Biri Arapça, diğeri Fransızca olan bileşik sözcükler. *Curiyyetu'l-cinâyât*: (Fransızca *Jurie* + Arapça *cinâyât*); “editör” (*ehlul-curnâl*: (Arapça *ehl* + Fransızca *jurnâl*); “editörler, gazeteciler”: *erbâbu'l-curnû*; “Tıp Akademisi”: *Ekedimetu'l-hikme* (Fransızca *Academie* + Arapça *el-hikme*); “umumi dans mekânı” *el-bâlu'l-âmm* (Fransızca *bal* + Arapça *âmm*); “özel dans partisi”: *el-bâlu'l-hâss* (Fransızca *bal* + Arapça *hâss*); “karnaval günleri”: *eyyâmu'l-kernevâl* (Arapça *eyyâm* + Fransızca *carnival*) vb. et-Tahtâvî, Arapça dişil kelimelerin çoğulu için kullanılan *ât* ekini kullanırken, aynı sözcüğü

⁴⁵ Bedevi'ye göre bu kayıt, *Tahlîs*'in 70. sayfasında bulunmaktadır (*Rifâ'a*, s.270), ancak ben sözü edilen sayfada böyle bir bilgiye rastlamadım.

Fransızca çoğul formuna da uydurmaktadır, *erbâbu'l-curnû* örneğinde olduğu gibi.

3- et-Tahtâvî'nin, Fransa'da karşılaştığı yeni kurumları tanımlamak için başvurduğu ve Arapça'da zaten kullanımda olan kurumsal ve idari terimler. "Hastane" için, esasen Farsça bir sözcük olan (*mâristân*), ve "ofis" için de (*divân*) sözcüklerinin kullanılması gibi. Böylece, *mâristân* sözcüğü; "yaşlılar hastanesi" (*mâristânu'ş-şeyhûha*), "körler hastanesi" (*mâristânu'l-umyân*), "zihinsel özürlüler hastanesi" (*mâristânu'l-mecânîn*) vb. deyimler içinde yer aldı. Keza *divân* sözcüğü de, hali hazırdaki ciddi görüşmelerdeki "yasama meclisi" veya "parlamento" (*divânu rusuli'l-amâlât*), "kraliyet kâtiplik divânı" (*divânu sirri'l-melik*), "hayır divânı" (*divânu'l-ihsân*) vb. deyimlerde kullanılmıştır⁴⁶.

Klasik Sözcüklerin Yeniden İhyası

et-Tahtâvî, mümkün olan durumlarda, yeni kurumların ve kültürel unsurların ifade ettiği anlamları, en azından yaklaşık olarak karşılamak için, klasik Arapça sözcüklerden faydalanmaya çalışmıştır. Bazen, yeni duruma uygun bir karşılık bulmak üzere, klasik Arapça sözcüğün semantik kapsamını genişletmeyi denemiş, bazen de sözcüğün anlamını daraltmaya ya da uygun olduğunu düşündüğü bir anlam saptamaya çalışmıştır. Örneğin, *théâtre*, *spectacle* ve *opéra* sözcüklerini tanımlarken, *spectacle*'in *manzar*, *muntezeh* veya bunun gibi bir şeyle ifade edilebileceğini iddia etmiştir. *el-lâib* (oyuncu), *mahallu laib* (oyun yeri) gibi terimler de istenilen anlamı karşılayacaktır. et-Tahtâvî, *spectacle*'a yakın bir anlam bulmak üzere semantik kapsam genişletilmek şartıyla, *hayâlî* sözcüğünün *théâtre* veya *spectacle* manasında kullanılabileceğini belirtmiştir. Ayrıca, Türkçe'den alınan *qumedi* sözcüğünü de teklif etmiştir; ama aslında ona göre bu sözcük söz konusu anlamı ifade etmede yetersizdir. Bu Türkçe kelimenin *théâtre* anlamını elde etmek için, kelimenin semantik alanını genişletmek et-Tahtâvî'ye göre mecburdur⁴⁷. Bu açıdan onun ortaya koyduğu çabalar üç kategoride ele alınabilir:

1- Tekil sözcükler: *el-irsâliyye* "misyonerlik", *eyâlât* "eyâletler", *cehriyye* "şifâhi olarak", *el-mütevelli* "yönetici", *el-mihamm* "küvet".

⁴⁶ Kitabını telif ettiği yıl olan 1951'e kadar, eş-Şeyyâl'in sözünü ettiği bu "yasama" meclisi için kullanılan farklı Arapça sözcükler için bkz. *Târîhu't-terceme*, s.214. Yeni terimlere ad olmak üzere, bu aynı kurum adı o zamandan beri kullanılmaktadır: *meclisu'ş-şâ'b* (halk meclisi), *meclisu'l-umme* (millet meclisi) ve *barlemân* (Parlamento) vb. örneklerinde olduğu gibi.

⁴⁷ Bkz. *Tahlîs*, 3. Makale, 7. Fasıl, s.121.

2- Bileşik sözcükler: *kursiyyu'l-memleke* “başkent”, *fennu'l-miyâh* “hidrolik bilimi”, *câzibiyetu'l-muhakk* “elektrik”, *inâ'u'l-kur'a* “oy sandığı”, *beytu's-sihha* “hastane”, *tbbu'l-behâim* “veterinerlik” ve *en-nezzâratu'l-muazzime* “teleskop”, “büyüteç”.

3- Klasik sözcükler: bunlar, -anlamca birebir örtüşmese dahi-benzer kavramları ifade etmek üzere yeniden hayata döndürülen çok eski sözcüklerdir. Sözgelimi *el-muhtesib*, İslam devlet idaresinde gıda maddelerinin ve pazarların denetimi, camilerin bakımı, ibâdet vakitlerine riayet edilmesini sağlama gibi hususların kısmen sorumluluk alanı içinde olduğu resmi memur anlamında kullanılmıştır. et-Tahtâvî de bu sözcüğü benzer bir anlamda, -yani, görevi “firincıların, şehrin ihtiyacı olan ekmek stokunu yeterli düzeyde karşılmasını temin etmek” manasında- kullanmıştır. Yine et-Tahtâvî, Ortaçağın klasik Arapçasında kullanılmış olan bir başka sözcüğe, -“bir uzunluk ölçüsü birimi” olan *fersah*'a da (Farsçası *Parasang*) hayatiyet kazandırmıştır. İki şehir arasındaki belirli bir mesafeyi ifade etmek için de, *fersah feransevî* örneğindeki gibi, *feransevî* (Fransız) belirleyicisini ilave etmiştir. et-Tahtâvî'nin yeniden kullanım sahasına soktuğu klasik Arapça sözcüklerden bazıları şunlardır: *şerîah* “hukuk”, *amâle* “seçim bölgesi”, *ilmu'l-hiyel* “mekanik bilimi”, *ilmu'l-hey'e* “astronomi”, *beytu'l-mâl* “devlet hazinesi”.

Belirtmekte yarar var ki, et-Tahtâvî, aynı anlama gelen sözcükler arasında tercih yapmada sık sık kararsızlık yaşamaktadır. Belki de bu durum, tanımlamaya çalıştığı kurumların, Arapça'da yalnız bir sözcükle karşılanmayı hak edecek düzeyde yeterince teşekkül etmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. *Kursi*, *âsime*, *kâide*, *taht*, *kasaba* gibi hepsi de “başkent” (*âsime*) anlamında kullanılan yönetimle ilgili sözcükleri bu duruma örnek olarak verebiliriz⁴⁸. et-Tahtâvî, “toplumsal” gelenekler olarak nitelenebilecek şeylerle ilgili ifadeler de kullanmıştır. Hepsi de “tatil, işe gitmeme”

⁴⁸ *Kursiyyu bilâdi Fransis* (Fransa'nın başkenti), *tahtu't-devleti'l-aliyye* -Mehmed Ali hanedanına izafeten- (Ali'nin Devleti'nin başkenti) ya da *tahtu bilâdi'l-İnglîz* (mota mot bir tercümeyle: İngiliz halkının başkenti) örneklerinde olduğu gibi.

Timothy Michell, *Colonising Egypt* adlı eserinde (Berkeley, Kaliforniya Üniversitesi Matbaası, 1991, s.99), 19. yy. Mısır'ında, sözcüklerde ve düşünme biçiminde gerçekten bir dönüşüm yaşandığından söz eder ve et-Tahtâvî'nin ilk defa eş- Paris'teki École Polytechnique'i tanıtırken kullandığı *terbiye* (eğitim) sözcüğünü ve onda meydana gelen anlam değişiklikleriyle, *siyâse* (politika) sözcüğünü buna örnek olarak verir (Aynı yer, s.102-4). Aynı zamanda Mitchell, et-Tahtâvî tarafından ortaya atılan ve yaygın kullanıma kavuşan; *el-intizâmu'l-umrânî* (sosyal örgütlenme) ve *el-cemiiyyetu'l-muntazime* (örgütlü dernek) yeni sözcük ve deyimlerden de bahseder (Aynı yer, s.119-20).

anlamına gelen şu sözcükler bunun örnekleridir: *muddetu'l-ta'til*, *muddetu'l-ferāğ* ve *betāla*.

Ammice Terimlerin ve Yaygın İfadelerin Kullanılması

et-Tahtāvî, klasik Arapça'da doğrudan karşılığı bulunmayan ancak hali hazırda kullanımda olan sözcükler söz konusu olduğunda, klasik biçime dayalı yepyeni bir sözcük türetmekten önce ammicce sözcükler kullanmayı tercih etmiştir⁴⁹. Şu örnekler incelenebilir: “cerrah” (*cerayhâ*), “göz doktoru” (*mukehhlâtî*), “kahvehane” (*el-kahve*), “kadın şarkıcılar” (*el-avâlim*), “turistik gezi” (*furce*), veya (*tefferuc*)⁵⁰.

Tahlîs'te sıkça kullanılan bu yaygın ammicce sözcüklerin yanı sıra, Mısır ammiccesinden alınma deyimlere de rastlamaktayız. Şu örneklerdeki gibi: *يَأْكُلُونَ عَلَىٰ كَيْسِهِمْ* (*kendi masraflarını kendileri karşılıyorlar / kendi kesesinden veya cebinden*), *تَطْرِيَةُ الزَّمَنِ* (*havayı soğutmak*), *قَطْعُ الْعِرْقِ* (*kökünü kazımak/kurutmak*).

Burada şu husus da belirtilmelidir ki, söz konusu ammicce sözcükler ya *أَوْدٌ* ya da *أَوْدَاتٌ* (*odalar*) örneğindeki gibi Osmanlıca orijinli, ya da Arapça kök ve Türkçe son eklerden oluşan bileşik bir yapı arz etmektedir. Örneklerin çoğu Arapça sözcük + (... yapıcısı, sahibi veya ... ile alakalı) anlamındaki Türkçe -ci son ekinden oluşmaktadır. Bunlara örnek olarak da; *فَهْوَجِي* (*kahve imalatçısı veya kahve sahibi*), *الْحَرْبِجِيَّةُ* (*asker*) ve *نُوبِجِي* (*nöbetçi/bekçi*) sözcüklerini gösterebiliriz.

et-Tahtāvî, o dönemde kullanılmakta olan resmi sözcük ve ifadeleri, özellikle de yönetimle ilgili olanları benimsemiştir. Bu sözcükler ya, dönemin Osmanlıya bağlı Mısır idari birimlerinde ve toplumunda yaygın şekilde kullanılan ve -çoğu Türkçe-Farsça

⁴⁹ İfade edildiği gibi, de Sacy, *Tahlîs*'teki üslubu, sade, anlaşılır ve süslemelerden uzak olarak değerlendirmiştir. Ayrıca et-Tahtāvî'nin *Tahlîs*'teki yazısının, muhtemelen ammicce kullanımından ötürü, Arap dilinin kuralları ile her zaman uyum içinde olmadığını da eklemiştir. Onun bu gözlemleri için bkz. *Tahlîs*, 4. *Makale*, 4. *Fasl*, s.184, 186.

Ayrıca eklemeliyiz ki, et-Tahtāvî, de Perceval ve de Sacy'nin, kitabı hakkındaki olumlu kanaatlerinden dolayı memnuniyetini dile getirmiştir. Bununla birlikte, iki Arapça uzmanı tarafından ileri sürülen “sade” yazı üslubunu savunmuş, böyle bir üslubu benimseyerek tumturaklı üsluptan sakınmak istediğini belirtmiştir. Ona göre, kendisi, Fransız bilim adamlarının yazıda sıkça takip ettikleri “sade anlatım, anlatımı etkili kılar” prensibine taraftardır (aynı eser, s.186).

⁵⁰ İlginçtir ki, et-Tahtāvî, Arap tıp geleneğinde kullanılan *كَحْلٌ* yerine -örneğin Cebraîl Kehhâl el-Memûn (bkz. Ibn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etbbâ*; Beyrut, Dâru mektebeti'l-hayât, tarihsiz, s.241)- Mısır ammiccesinde kullanılmakta olan *مُكَلَّاتِي* sözcüğünü kullanmıştır.

bileşimi olan- Osmanlı Türkçesidir: كَتَّخْدَا (asker), فَرَامَانَ (ferman/buyruk), بَارْمَاق (parmak) örneklerindeki gibi; ya da (Arapça + Türkçe-Farsça) unsurlar şeklindedir: الْخَازِنْدَار (veznedâr/kasadâr), قَانُونُ تَامَّة (kurallar/tüzük) örneklerindeki gibi.

et-Tahtâvî'nin izlediği yöntem, genellikle, ele aldığı Fransızca sözcüğü doğal haliyle alıp, anlam bakımından onu Arapça konuşan kitlenin rahatça anlayacağı biçime sokmak şeklindedir. Yeni sözcükler türetme işinde kendisine yardımcı olması amacıyla başka kaynaklara ve yollara da baş vurmuştur. Böylece, klasik dilden türetilen tekil sözcüklerin yanı sıra, kullanımda olan halk Arapçasından, bileşik sözcüklerden ve Türkçe-Farsça ödünç sözcüklerden de yararlanmıştı. Bütün bunlar da işe yaramadığında, dilde safiyeti savunanlarca eklettik olarak tanımlanmasını mümkün kılacak biçimde, Arapça ses ve şekil sistemine uymayı sağlayacak bir takım adaptasyon işleminden sonra, Fransızca sözcüğü olduğu gibi ithal etmiştir. Fransızca sözcüklerin Arapçalaştırılmasında benimsenen bu ilke, anlaşılın o ki, uygun bir Arapça karşılık bulunduğu durumlarda bile uygulanmıştır. Bunun canlı bir örneği, "académie" sözcüğüdür ki, Arapça'da مَدْرَسَة ve مَجْمَع gibi sözcükler ya da istenilen manayı karşılayacak soyut bir isim buradaki boşluğu rahatlıkla doldurabilirdi. Halbuki et-Tahtâvî, Fransızca académie terimini, yabancı şekil ve mana üzerindeki birtakım müdahalelerle أَكْدَمَة veya diğer varyantları şekline sokmuştur. Burada şu da görülmelidir ki, et-Tahtâvî, académie sözcüğüne karşılık olarak مَدْرَسَة ve مَجْمَع sözcüklerini de kullanmadı, çünkü o, Fransız akademisinin İslam dünyasındaki مَدْرَسَة ve مَجْمَع -dan daha öte bir şey veya onlardan bütünüyle farklı olduğunu düşünmekteydi. O nedenle bu sözcüğü, ve tabii diğerlerini de, tıpkı (9. ve 11. yy. arasında gerçekleşen) Tercümeler Dönemi'nde مَوْسِيقَا (müzik), كِيَان (anlamındaki كِيُونو) sözcüğünden) ve جَوْهَر (öz) gibi Yunanca, Süryanice ve Farsça sözcüklerin türetilmesine benzer şekilde, Arapça ses ve şekil esaslarına uydurdu.

et-Tahtâvî, Fransız düşüncesinin ve kurumlarının okurlarınca yakından tanınmasına gayret etmiştir. Bu ölçüde kapsamlı tariflerden ve kullandığı terminolojiden, onun, söz konusu kurumlardan bazılarının Mısır'da da teşekkül etmesi gerektiği yönünde bir arzu taşıdığını anlamaktayız. Tahlîs'te, fen bilimleri, el sanatları, okul ve üniversite gibi bazı Fransız kurumlarının mükemmel bir düzeye ulaştığı ve bunların Mısır halkı tarafından bir model olarak benimsenmesi gerektiğine vurgu yapar. Onun bu çabaları, Arap rönesansının Hasan el-Attâr, Butrus el-Bustânî, Ahmed Fâris eş-Şidyâk ve diğer pek çok reformcu tarafından savunulan reform çağrıları olarak görülmelidir. Onun teknik kitap çevirileri, sözlük derlemeleri ve Paris hakkındaki ayrıntılı betimlemeleri, Mısır ile

gelişmiş Fransız devleti arasındaki durumun kendi ülke insanlarıncı farkedilmesine yönelik bir çabanın ürünü idi. Bütün bunlar aynı zamanda Arap dilinin zenginleştirilmesi için de önemli bir vesileydi.

Arap entelektüellerinin, 19. yy.da Batıya ait yeni düşünceleri ve kültürel unsurları uygun bir Arap dili ile ifade etme konusunda karşılaştığı güçlükler, özel dilin gelişimi, ve müteakiben dildeki zenginleşme, önemi itibarıyla, Arapça'nın tarihindeki iki başka önemli dönüm noktası ile karşılaştırılabilir. Bunlardan ilki, İslam'ın 7. yy.daki doğuş dönemi ve hemen arkasından Kuran ve Kuran tefsirlerinin bir sisteme göre düzenlenmesi meselesidir. İkincisi ise, Abbasi dönemi tercüme faaliyetleri esnasında İslami ilimlerin doğup gelişmeye başlamasıdır. Bu ikinci dönemde, bilimlerin tercümesi yoluyla, Yunanca, Süryanice ve Farsça'dan çok sayıda sözcük aktarıldı. Bu sözcükler, Arapça'nın ses ve şekil esaslarına uyduruldu ve Arap bilim dilinin bir parçası haline geldi. et-Tahtâvî'nin ve *medrasetu'l-elsun*'daki öğrencilerinin ortaya koyduğu çabalar, 19. yy.da yeni sözcükler türetme görevini devam ettirdi, böylece de Arap dilinin zenginleşmesine yardımcı oldu.

SONUÇ

et-Tahtâvî, yazılarında ve tercümelerinde, 19. yy.da Batıdan Mısır'a intikal eden yeni bilimleri ve kültürel unsurları ifade etmek üzere uygun Arapça sözcük bulma sorunuyla yüzleşmeye çalışmıştır. Bu amaca ulaşmak için, değişik yollar izlemiştir: Başta Fransızca olmak üzere, Arapça ses ve şekil esaslarına uydurarak Avrupa dillerinden aktarma yapmıştır; Klasik Arapçadaki ve ammicedeki kullanımlara yeni anlamlar katmış, yepyeni sözcükler türetmiştir; Abbasi döneminde yürütülen tercüme faaliyetlerini model olarak benimseyip yararlanmış. Ayrıca şu da görülmelidir ki, et-Tahtâvî'nin izlediği bütün metotlar, bilhassa uzun vadede, aynı ölçüde başarılı olabilmış değildir. Kullandığı ammice sözcükler kendi döneminin öz Arapçacı yazarlarca eleştirilmiş, hatta çoğu zaman reddedilmiştir. Bazı yabancı sözcüklerin ithalinde başarılı olduğu söylenebilirse de, genel olarak bakıldığında, bu strateji uzun vadedeki başarısını sınırlamıştır.

İletişim teknolojisindeki gelişmelerin bir sonucu olarak gittikçe küçülen bir dünyada, Arap dilini kullanan bölgeler, Batı ile hala daimi bir temas halindedirler ve bu yüzden de, ilk defa Batıda ortaya çıkan düşünce ve nesnelere ifade etmek üzere sürekli yeni sözcüklere gereksinim duymaktadırlar. et-Tahtâvî'nin çabaları, Batının teknolojik araçlarına Arapça uygun karşılıklar bulma noktasında hala pratik bir değer taşımaktadır. O, sadece Arap dili çalışmalarına

tarihsel açıdan yaptığı katkı sebebiyle önemli bir şahsiyet değil, ama aynı zamanda, Arap dilini sözcükler düzeyinde zenginleştirme bakımından da öncü bir rol oynamıştır. Arapçalaştırma konusu, Arap dili akademilerinde, entelektüel çevrelerde, üniversitelerde ve devlet kurumlarında hala ele alınıp tartışılan bir konudur. et-Tahtâvî'nin çabaları, verdiği açıklayıcı örnekler sayesinde, yeni türetilen sözcüklerin ithal kavramları nasıl ifade edeceği hususuyla ilgili olarak Arap dilinin gelecekteki durumuna da ışık tutabilir. Üstelik bu çabalar, bir dilin, diğer dillerle etkileşimi neticesinde nasıl geliştiğini anlamamıza da imkan verir.